

רשימות ביקורת

שאול ברטל, דרך ג'האד בפלסטין (ירושלים: כרמל, 2012), 299 עמודים.

המחקר על המזרח התיכון בישראל עבר ככרת דרך ארוכה מאז היה נתון ל'רודנות הפרטיקולרית של הנרטיב הלאומי הישראלי', ציין פרופ' רוג'ר אוון בריאיון עם עמרי פז, שהתפרסם בג'מאעה, כרך כ' (2012). ואולם, אוון טען שאף שמחקר זה 'נעשה בשם הטענה לאובייקטיביות אקדמית', חלק ממנו 'נותר אידיאולוגי מאוד'. נראה שהספר שלפנינו משתייך כמעט במודע לקטגוריה הזאת. המחבר שאול ברטל, רס"ן במילואים ששימש במערכת הביטחון שנים רבות, מבהיר כבר בתחילת דבריו שהוא יתמקד 'בתפיסת עולמם של קנאי האסלאם "שלנו"',¹ ושאינו זה קל, כישראלי וכיהודי, לקרוא את דבריהם 'בשל היגיון פנימי ושכנוע עמוק בצדקת דרכם'. הקושי אינו נובע, חלילה, מן הבעייתיות הנובעת ממה שמכונה 'עיוורון המעורבות', העלול לפגוע ביכולתו של החוקר לנטרל את הערכתו את החומר, את הבנתו ואת אופן הצגתו ממשטענו הרגשי והתרבותי, אלא מן הקושי לעכל את המשטמה המובעת בכתיבהם ובהצהרותיהם של אותם אסלאמיסטים. יתר על כן, ברטל מונע מן התפיסה 'דע את האויב' – הוא מציג את 'תפיסתם של אויבי היהודים',² ומניח שהקורא הישראלי 'ישמח ללמוד על עמדותיהם של אויביו'.³

המחבר קובל על שנערכו מעט מחקרים פרטניים על התנועות האסלאמיות הפועלות בפלסטין ועל שעיקר העניין הוא בחמאס, ועם זאת, 'מעטים המחקרים המציגים ארגונים אלה כמקשה אחת'. גם אם הספר אינו מתיימר להיות מחקר מקיף על כל ארגון, כפי שהוא קובע, הוא מבקש למלא משהו מן החסר הזה – מצד אחד, לספק 'הצצה נדירה לעולמם המרתק של קנאי האסלאם', ומצד אחר, לבחון את השווה ואת השונה בין הזרמים למיניהם. לשם כך הוא מתבסס בעיקר על תרגומים של טקסטים – ספרונים, חוברות וכרוזים – המייצגים את מגוון התנועות הנידונות, מבהיר מושגים לקורא ההדיוט ומוסיף רקע ופרשנות.

בספר שבעה פרקים, והוא מחולק לשני חלקים. החלק הראשון דן בכל אחת מן התנועות: החמאס ופלגי האחים המוסלמים הפעילים גם בקרב ערביי ישראל – הג'האד האסלאמי, אל-ג'מאעה אל-אסלאמיה וחזב אל-תחריר. הפרק הראשון מיוחד לצוואתו של השייח' עבדאללה עזאם על 'מעלות השהיד ומות הקדושים', המהווים מכנה משותף לכל הארגונים. החלק השני עוסק בשתי סוגיות: האחת, העמדה כלפי משא ומתן והסכם עם ישראל; והשנייה, המאבק על מסגד אל-אקצא.

1 שאול ברטל, דרך ג'האד בפלסטין (ירושלים: כרמל, 2012), 12.

2 שם, 13.

3 שם, 15.

הג'האד בכלל, והג'האד בפלסטין בפרט, אינם נושאים חדשים, וחוקרים רבים דנו בהם – היסטוריונים של המזרח התיכון, אנשי מדעי המדינה ומומחים לטרור. בישראל הם עוררו עניין עם הופעתן של תנועות אסלאמיסטיות, כמו החמאס, הג'האד האסלאמי והחזבאללה, ומשהתבררה מרכזיותם של ישראל ושל היהודים בהשקפת עולמן. בעולם, ובמערב במיוחד, התעורר העניין בג'האד בעקבות התקפות ה־11 בספטמבר 2001, הצהרותיו של אוסאמה בן לאדן ופעילות ארגון הגג שלו – החזית האסלאמית העולמית לג'האד נגד היהודים והצלבנים (אל־ג'בהה אל־אסלאמייה אל־עאלמיה לג'האד אל־יהוד ואל־צליביין). הניסיון להתחקות על תפיסת הג'האד המריץ את המחקר על הגדרת המושג, משמעותו וחשיבותו בהתפתחות האסלאם ובהתפשטותו, ובתוך כך נחשפו מגוון גישות למושג ומחלוקות בפרשנותו.

תפיסת הג'האד ומימוש נטועים בהלכה ובמסורת הלחימה האסלאמית, אבל פרשנותו בעת החדשה היא במידה רבה תגובה למפגש עם המודרנה ועם תרבות המערב. כפי שמסביר מאיר ליטבק, מבחינה אטימולוגית המונח ג'האד מציין השגת מטרה מסוימת, והוא מופיע בקוראן בשתי משמעויות זו לצד זו: 'השגת שלמות מוסרית ודתית של המאמין הבודד או ג'האד רוחני, וכן מאבק לוחמני או מלחמת קודש כדי להגשים את ההגמוניה של האסלאם'.⁴ דוקטרינת הג'האד התגבשה במאות הראשונות של האסלאם, אך הדיון בשאלות הקשורות בו – שאלת ההקרכה העצמית, או המוות, במלחמת הקודש (שהאדה), יעד הג'האד והגורם האחראי על הכרתו – ממשיך להעסיק פוסקי הלכה ומשפטנים מוסלמים. אם כן, מושג הג'האד, כמו התנועות האסלאמיסטיות עצמן, הוא דינמי ומשתנה בתגובה לנסיבות ולצרכים משתנים.

האחים המוסלמים הפכו את הג'האד על שתי משמעויותיו המסורתיות – הרוחנית והלוחמנית – לשני יסודות מרכזיים באידיאולוגיה של התנועה. במחצית השנייה של המאה העשרים חלו שינויים מהותיים באופיו של הג'האד, הן במישור התאורטי הן במישור המעשי. במישור התאורטי חל השינוי בהשראתו של סיד קטב, שהפנה את חציו של הג'האד פנימה כלפי שליטים מוסלמים כופרים – האויב הקרוב, ואילו במישור המעשי הוא נוצר בעקבות התחזקותן של התנועות האסלאמיות בזירה הפוליטית והחברתית הערבית אחרי מלחמת ששת הימים ב־1967. השילוב של שתי התפתחויות אלו הוביל לשתי תופעות: (א) להקצנתן של התנועות האסלאמיות ולצמיחתן של תנועות חדשות שפנו לדרך האלימות והטרור החל משנות השבעים

4 מאיר ליטבק, 'מבוא: תפיסת הג'האד – המשכיות ותמורה', בתוך הג'האד: שורשים אידיאולוגיים, יוסף קוסטינר (עורך), (תל אביב: מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, 2012), 11.

(הג'מאעה אל-אסלאמייה והג'האד האסלאמי במצרים, חזבאללה, חמאס, חזית הצלה האסלאמית ועוד); (ב) להופעתו של הג'האד העולמי על רקע המלחמה נגד הסובייטים באפגניסטאן. הג'האד העולמי הפך את מצוות הג'האד לחובה אישית המוטלת על כל מוסלמי באשר הוא, וכיוון את מרכז הכובד שלו אל האויב הזר, המערבי.

משהו מן הדברים האלה על הג'האד אפשר ללקט לאורך הספר שלפנינו, מתוך דברי ההסבר של ברטל השזורים בקטעי התרגום, אך הוא אינו טורח לעסוק בהגדרות המושג ג'האד ובמשמעויותיו ולהציג לפני הקוראים מבוא היסטורי שיטתי וממצה בעניין. למעשה, ברטל מבודד את נושא הג'האד נגד היהודים בפלסטין מהקשרו ההיסטורי הכללי, וקובע שהראשון שהשתמש בו היה עז אל-דין אל-קסאם בשנות השלושים של המאה העשרים. מעבר לכך שהפרטים על פעילותו מקדימים את הפרטים הביוגרפיים עליו, לא נעשה כל ניסיון להסביר מה היה הרקע לפעילותו, מדוע הוא החל לפעול, מה היו מניעיו, מה הוא רצה להשיג בכך, אם פעילותו הייתה חלק מתפיסת עולם מגובשת ואם הושפע מתנועת האחים המוסלמים שהוקמה קודם לכן. שאלות אלו נותרות ללא מענה. וכך הקורא מגיע אל הפרק הראשון ואל קטע התרגום הראשון בלי להיות מצויד במבט-על כולל ומקיף, והערות השוליים הארוכות והפרטניות עשויות רק להוסיף למבוכתו.

שאלו ברטל מצוי היטב בנבכי התנועות האסלאמיסטיות הפלסטיניות ושליטתו בשפה הערבית היא נכס שכל חוקר ישראלי היה מתברך בה. ואכן, עיקר כוחו של הספר בעבור סטודנטים וחוקרים הוא בקטעי המקור המתורגמים שבו. ועם זאת, רבים בהם השגיאות, אי-הדיוקים ואי-העקיבות בתעתיק, ויתר על כן, התרגום נטול ההקשר ההיסטורי, והעיסוק בטקסט אחרי הבאתו, או בהערת שוליים, מקשה מאוד על הקורא ויוצר לא פעם בלבול בין הטקסט המתורגם להערות המחבר. כבר בפרק הראשון, הפותח בתרגום שני מאמרים – האחד, 'צוואתו של גיבור על', והשני, 'הקשר בין המוות ובין קיום הצוואה', מתבקש פתיח שיבהיר במה מדובר – מי כתב את הטקסט, מתי, היכן ומה הרקע לפרסומו. תחת הכותרת 'רקע' המחבר מתאר את עטיפת הספרון ש'קנאי הג'האד האסלאמי בפלסטין' מפיצים, ובהדרגה מתברר ששני המאמרים הם חלק מספרון אחד, את האחד מהם כתב ד"ר עמר סלימאן אל-אשקר, המופיע גם בשם אל-אשכר, ואת האחר – עבדאללה יוסף עזאם.

בפעם הראשונה שעזאם מוזכר בספר לומדים עליו שמוצאו מכפר במחוז ג'נין, שהוא ידוע כשייח' הג'האד ושהוא 'מהווה מושא להערצה בקרב מוסלמים רבים חדורי להט ואידיאולוגיה הנושאים את שמו על שפתיהם בטרם ילכו לגן העדן עם שבעים ושתיים הבתולות'.⁵ בהערת שוליים המחבר מזכיר סרטון על חוליית 'תא המבורג', המתאר את הפיגוע במגדלי התאומים, בלי להסביר את סיבת האסוציאציה. שני עמודים אחר כך אנחנו למדים שעזאם היה 'מורו הרוחני של אוסאמה בן לאדן והמדריך

הרוחני של ארגון אל-קעידה'. מעבר ל'זוטות' שעריכה והגהה הגונות היו אמורות לטפל בהן, כמו 'אוסאמה' – פעם בוי"ו (אוסמה) ופעם בלי וי"ו (אסמה), ו'אל-קעידה' במקום אל-קאעדה, התקדמות הדרגתית בספר מגלה עליו פרטים נוספים. כך, למשל, מתבררים לא רק שמו המלא ותאריך לידתו, אלא גם שהוא מהוגי הדעות החשובים של האסלאם הפונדמנטליסטי.⁶ על עזאם ועל חשיבותו לפיתוח התפיסות של הג'האד העולמי נכתב לא מעט, ואמנם ברטל מצביע על שלושה מן העקרונות המרכזיים בתורתו ומוסיף שהוא הושפע 'מדמותו של סיד קטב, הוגה הדעות של האחים המוסלמים במצרים', אך הוא אינו מסביר מה שאב עזאם מקטב וכמה הוא נבדל ממנו. ושוב רשלנות בתעתיק או בהגהה, והפעם בשם ספרו של עזאם ובאתר פרסומו: עמלאק אל-פכר אל-אסלאמי, שהתפרסם במרכז אל-שהיד עזאם אל-אעלאמי מופיע כעמלאק אלפכר אלא לאסלאמי, שהתפרסם ב'מרכז אלשהיד אלעלאמי'.⁷

בסוף תרגום הצוואה התצרף על אישיותו של עזאם מתמלא בפרטים נוספים. כך אנו למדים שהוא זכה עם שני בניו 'להגשים את שאיפתו למות כשהיד', ו'השפעתו על הג'האד העולמי ככלל והג'האד הפלסטיני כפרט היא עצומה'.⁸ משפט זה מופיע שוב בעמוד הבא, וגם כינויו של עזאם, 'שייח' הג'האד', זוכה להבהרה נוספת, אבל לא לפני שברטל קופץ בצניניות קלה אל 'התלמיד המצטיין' ש"משום מה" [...] הלך בעקבות רבו' וחוסל על ידי חיילי קומנדו אמריקנים ב-2 במאי 2011. הפרט האסוציאטיבי הזה, שאין כל צידוק להבאתו והוא רק מסרב את הקריאה, הוביל לדברי ההספד של אסמאעיל הניה, ראש ממשלת החמאס, על בן לאדן, הקשור יותר לכותרת תת-הפרק 'משנת עזאם במבחן המעשה הפלסטיני'. רק אז, סוף-סוף, מגיע המחבר לייחודו של עזאם בהיותו מי שהפך את החובה לג'האד נגד הכופרים, ובמיוחד בפלסטין, לחובה אישית (פרצ' עין), והביא לאימוצה של גישה זו על ידי התנועות האסלאמיסטיות בפלסטין, ובכלל זה על ידי התנועה האסלאמית בישראל. ושוב, למרבה הצער, הציטוטים הארוכים במקום ניתוח מקיף, והדילוג מעניין לעניין ללא רצף כרונולוגי, יוצרים תיאור דל ופשטני של תורתו הרחבה והמגובשת של עזאם ופוגעים בתרומתו הפוטנציאלית של הספר.

הנימה הצינית, הקורצת לקורא הישראלי – כמו 'סיפור חייו "הטרגי" של השהיד',⁹ 'הצער באובדנו של הבן "היקר"', או הקביעה ש'דרך זו של קידוש המוות על פני החיים נעלמת מעיניהם של רבים' וההטפה לשופט ריצ'רד גולדסטון, בלא כל קשר לדיון, ש'משום מה טחו עיניו מראות את "נפלאות החמאס" ושאר ארגוני הג'האד

6 שם, 33.

7 שם, 34, הערה 29.

8 שם, 46.

9 שם, 51.

10 שם, 52.

הפלסטיניים'¹⁰, אינן מוסיפות כהוא זה להבנת הטקסט, ורק מאששות שוב ושוב את עמדת המוצא של הכותב ואת הטייתו כחוקר. גם אם הערכותיו באשר לאיבתם ולמשטמתם של הארגונים הפלסטיניים לישראל וליהודים נכונות, כתיבה מסוג זה מערערת על אמינותו, בוודאי בעיני אנשי אקדמיה, שאין ספק שגם אליהם הוא מכוון את ספרו.

חסרונות אלו מאפיינים את הספר לכל אורכו. בפרק הדין בחמאס ובשאיפותיה של התנועה להנהיג את העם הפלסטיני, המחבר מתעלם מהיותה תנועה לאומית, למרות תפיסותיה האסלאמיסטיות. הוא מתחיל פסקה במעצרו של השייח' אחמד יאסין ופעילים אחרים, ורק אחר כך מציין שהם החלו לפעול בעקבות פעילותה של תנועת הג'האד האסלאמי, שהציבה אתגר לאחים המוסלמים בפלסטין. מי הוא יאסין? כיצד נעשה מנהיג התנועה? נראה שאין זה מעניינו של הקורא, אבל בהחלט מן הראוי שיידע שיאסין 'נהרג' במאס 2004 בעת שיצא ממסגר, וכך 'זכה' אף הוא, כמו עזאם וכן לאדן, למות עם בני משפחתו,¹¹ אך הס מלהזכיר כיצד נהרג ומי הרג אותו. לעומת זאת, הוצאתם להורג של אנשי פת"ח ושל משתפי פעולה עם ישראל ברצועת עזה לאחר השתלטות החמאס על הרצועה ביוני 2007, מתוארת בפירוט פלסטי.

לאחר ההשתלטות של החמאס על הרצועה נוצרו שתי ישויות פוליטיות נפרדות ועוונות זו לזו, קובע המחבר בצדק. הוא היה יכול להסתפק בכך, אך הוא מוסיף ומגדיר אותן פתחסטאן וחמאסטאן. הוא תוהה אם השתלטות זו לא כוונה מלכתחילה לחבל באפשרות של השגת הסכם עם ישראל, ומגייס את אמרתו של אבא אבן, שר החוץ, 'כי הפלסטינים מעולם לא החמיצו הזדמנות להחמיץ הזדמנות'.¹² הדברים המובאים כהקדמה לקטעי התרגום על החמאס אינם מצליחים לשרטט את תפיסותיה הכלליות של התנועה ואת התפתחותן. למשל, שאלת ההשתתפות או אי-ההשתתפות של חמאס בבחירות הראשונות לרשות הפלסטינית ב-1996 ואחר כך ב-2006, לא הייתה רק שאלה טקטית של סיכויי הזכייה בהן, כפי שהמחבר מציג אותה. השאלה הייתה שאלה עקרונית, והיא העסיקה את כל התנועות האסלאמיסטיות בארצותיהן, משום שהייתה טמונה בה הכרה במדינה ובשיטה הקיימת, הלא-לגיטימית בעיני החמאס, ועל אחת כמה וכמה הכרה ברשות הפלסטינית, שהוקמה בחסות ישראלית.

המסמך המתורגם של החמאס אכן מציג את העמדות המרכזיות של התנועה, והוא עדיין מופיע באתר הבית שלה, אך גם הארגון הזה בעל האידיאולוגיה הקשיחה הוא ארגון פרגמטי, והיה מעניין לרדן ביישום הדברים בפועל, ואפילו במבחן היחס לישראל וליהודים. קריאתו של ברטל היא קריאה מילולית של טקסטים, שהיא קריאה לגיטימית להבנת אידיאולוגיה בסיסית מכוונת, אבל בהיותו תנועה שואפת חיים, גם

11 שם, 61.

12 שם, 63.

החמאס הוכיח יכולת הישרדות וגמישות, במיוחד מול ישראל, גם אם לא שינה את עקרונותיו. המעבר לדיון על התנועה האסלאמית בישראל במסגרת הדיון על פלגי האחים המוסלמים בפלסטין הוא חד ואינו מוסבר כהלכה. היה אפשר להבין מכותרת תת-הפרק שיידונו בו יחסי הגומלין בין החמאס לבין התנועה האסלאמית בישראל, אך במקום זאת מובאים בו ציטוטים מדבריו של עבדאללה עזאם על התנועה, פרטים על עימותיה עם השלטונות הישראליים, והתפלמסות עם טיעוניה ועם הצהרותיו האנטישמיות של העומד בראש אחד מפלגיה, השייח' ראאד צלאח.

גם בחלקו השני של הספר, כשהמחבר דן בנושא המשא ומתן בראייה אסלאמית מבלי להבהיר מדוע הוא עושה זאת ומדוע הדיון הזה הוא חלק מן הדיון בג'האד, הוא נאחז במסמך שנכתב, ככל הנראה, אחרי ועידת מדריד. מעבר לכך ששוב בולטת כאן עריכתו הבעייתית של הספר, שאינה מקדימה דברי מבוא למסמך המתורגם, המחבר מדלג על הוויכוח שניטש בקרב מנהיגי החמאס בנושא 'ההודנה' גם באמצע שנות התשעים, כעקבות דברי השייח' יאסין, ושוב עם זכייתה של חמאס בבחירות 2006. אמנם אין משמעותה של הודנה הסכם שלום, ואכן החמאס לא נסוג מעמדתו הנחרצת נגד ישראל, אך הבאת הדברים הייתה מוסיפה נדבך נוסף לדיון. תחת זאת, המחבר מביע את הפתעתו מתכניתו המדינית של הרמטכ"ל ויו"ר קדימה לשעבר שאול מופז, שכללה הידרברות עם חמאס.¹³

הספר איננו מציג תזוה חדשה, ונראה שמטרתו העיקרית היא להוכיח 'בשם אומרם' עד כמה עוינים קנאי האסלאם, כפי שהמחבר מכנה את כל התנועות האסלאמיסטיות, ועד כמה הם דבקים ברעיון הג'האד בפלסטין. יתר על כן, התמיכה בהם רחבה ועומדת על כ-70 אחוזים מתושבי השטחים, הוא מציין באחרית דבר.¹⁴ אין ספק שהעיסוק בנושאים רגישים הקשורים בסכסוך הישראלי-פלסטיני, כמו הנושא שלפנינו, ובנושאים רגישים אחרים, כמו האנטישמיות והיחס לשואה, מעמידים במבחן כל חוקר ישראלי, ועליו לנסות להתעלות מעל רגשותיו ולהיכנס לנעליו של מושא המחקר, שפל ככל שיהיה. בספר שלפנינו, באין ספור מקומות, ברטל גולש מתיאור הדברים כהווייתם לפרשנות מנקודת מבט ישראלית ממלכתית, ואף לווכחנות ההופכת את הספר למעין פולמוס פוליטי.

עם זאת, אין ספק שספר זה יהיה נכס לכל העוסקים בתפיסות עולמן של התנועות האסלאמיסטיות, ובמיוחד למי שאינם בקיאים בשפה הערבית. ברטל מספק תרגום אמין למקורות חשובים רבים שכתבו מנהיגיהן של התנועות, והם משקפים נאמנה את תורתן ואת השקפת עולמן, ובכך הוא מנגיש את המקורות לחוקרים ולסטודנטים, בין שהם בקיאים בשפה הערבית ובין אם לאו.